प्रतीहति। अधिष्ठिते तथा धातून् दोषः शाखे प्रसुप्यति"। सुश्रुतोऽप्याह "स चापि विषमं देहं न कदाचित् प्रसुप्यति। यस्य निगीरवक्षाग्र्येभ्यः स यस्मात्र प्रसुप्यते। देशे तु वनतिक्रान्ते ततोऽयमिति कथ्यते। धातवन्तरेषु क्षीणत्वात् सौक्ष्म्याच्चैवोपलभ्यते"। द्विदोषोल्बणस्य तृतीयकस्य लक्षणमाह "कफपित्तात् त्रिकग्राही पृष्ठाद्वातकफात्मकः। वातपित्ताच्छिरोग्राही त्रिविधः स्यात् तृतीयकः"। त्रिकग्राही वेदनया त्रिकं गृह्णातीत्यर्थः। तत्र कफपित्तात् त्रिकग्राही वेदनया त्रिकव्यापी त्रिकं तु वातस्थानं तत्कथं तद्गृह्णीतः पित्तकफौ कन्यस्थानगत्वेन दुर्बलत्वात् दुर्बलौ च कथं वेगं कुरुतः, दोषाणां स्थाननियमः न तु कुपितानां तथा च सुश्रुतः "कुपितानां हि दोषाणां शरीरे परिधावति। यत्र सङ्गः स वैगुण्यात् व्याधिस्तत्रोपजायते"। एवमन्यस्थानगत्वेन चतुर्थकोऽपि वाच्यः। वातकफात्मकः पृष्ठात् अथवा पृष्ठं व्याप्य भवतीत्यर्थः। "ह्यवन्तोमे कर्मगत्यधिकरणे च" पा० सूत्रेण पञ्चमी। कफोल्बणस्य वातोल्बणस्य चतुर्थकस्य लक्षणमाह "चतुर्थको दर्शयति स्वभावं द्विविधं ज्वरः। जङ्घाभ्यां श्लैष्मिकः पूर्वं शिरसोऽनिलसम्भवः। मध्यकायस्तु गृह्णाति पूर्वं यस्तु स पित्तजः। विषमज्वर एवान्यश्चतुर्थकविपर्ययः"। श्लैष्मिकः श्लेष्मोल्बणः। तथा चनिलसम्भवो वातोल्बणः वमनादीनां त्रिदोषजत्वम्। यत उक्तं चरके "प्रायशः सन्निपातेन एतु सर्वविषमज्वराः" इति। प्रायशोऽपरेषामेकदोषजा द्विदोषजा अपि भवन्तीति जेज्जटः। पूर्वं प्रथमं जङ्घाभ्याम् व्यथया जङ्घे व्याप्य पश्चात् सकलं शरीरं व्याप्नोति। एवमुत्तरत्रापि शिरसः पूर्वं व्यथया शिरोव्याप्य सकलं शरीरं व्याप्नोतीत्यर्थः। "विषमज्वर एवान्यश्चातुर्थकविपर्ययः। अस्मिन्नपि मतो दोषस्तातुर्थकविपर्ययः। जायते भिषजा श्रेष्ठो विषमज्वर एव सः"। अन्यः वमनादिपञ्चकादपरः चातुर्थकविपर्ययाख्यो ज्वरः सोऽपि विषमज्वर एव वैद्येन ज्ञातव्यः। स किं धातुगत इत्यपेक्षायामाह अस्मीत्यादि। तस्य चातुर्थकविपर्ययस्य लक्षणमाह "स मध्ये ज्वरयत्यह्नो जायते च विमुच्यति"। चतुर्थकविपर्ययः इत्युपलक्षणम् वमनादिविपर्ययोऽपि बोद्धव्यः। यथा अहोरात्रे द्वौ कालौ गृह्णति श्रेष्ठं सर्वमहोरात्रं तिष्ठतीति सततविपर्ययः। अहोरात्रे एकवारं गृह्णति श्रेष्ठं सर्वमहोरात्रं तिष्ठति अन्ये दुष्कविपर्ययः मध्ये एकं दिनं ज्वरयति द्वौ दिवसौ च मुञ्चतीति तृतीयकविपर्ययः। एते विषमज्वरोपलक्षणाः अन्ये रात्रिज्वरादयोऽपि विषमज्वरा बोद्धव्याः यथा "समौ वातकफौ यस्य क्षीणपित्तस्य देहिनः। रात्रौ प्रायो ज्वरस्तस्य दिवा क्षीणकफस्य तु"। प्रायः बाहुल्येन। वमनादीनां शीतपूर्वत्वे दाहपूर्वत्वे च हेतुमाह "त्वक्स्थौ श्लेष्मपित्तौ शीतमादौ जनयतो ज्वरम्। तयोः प्रशान्तयोः पित्तमन्तर्दाहं करोति च"। शीतं शीतसहितम्। प्रशान्तयोः प्रशान्तवेगयोः अन्तः अभ्यन्तरे। "करोत्यादौ तथा पित्तं त्वक्स्थं दाहमतीव च। तस्मिन् प्रशान्ते त्वितरौ कुरुतः शीतमन्ततः"। अन्ततः हस्तपादादितः। शीतादिदाहादिज्वरयोः त्रिदोषजत्वमाह "द्वावेतौ दाहशीतादिज्वरौ संसर्गजौ स्मृतौ। दाहपूर्वस्तयोः कष्टः सुखसाध्यतमोऽपरः"। संसर्गजौ सान्निपातिकौ। कष्टः कष्टसाध्यः। विषमज्वरविशेषमाह "विदग्धेऽन्नरसे देहे श्लेष्मपित्ते व्यवस्थिते। तेनार्द्धं शीतलं देहमूर्द्धमुष्णं प्रजायते"। अन्नरसे विदग्धे आहारजे रसे दुष्टे, देहे श्लेष्मपित्ते व्यवस्थिते दुष्टे स्थिते। तेन हेतुना शीतलं कफेन उष्णं पित्तेन, अर्द्धत्वं चार्द्धनारीश्वराकारेण नरसिंहाकारेण वा। "काये दुष्टं यदा पित्तं श्लेष्मा चान्ते व्यवस्थितः। तेनोष्णत्वं शरीरस्य शीतत्वं हस्तपादयोः"। अन्ते हस्तपादादौ "काये श्लेष्मा यदा दुष्टः पित्तं चान्ते व्यवस्थितम्। शीतत्वं तेन मात्रे स्यादुष्णत्वं हस्तपादयोः"। विषमज्वरविशेषस्य प्रलेपकस्य लक्षणमाह "प्रलिप्तश्च गात्राणि घर्मेण गौरवेण च। मन्दज्वरविशेषी च स शीतः स्यात् प्रलेपकः"। गौरवेण उपलक्षितः। मन्दज्वरविशेषी मन्दत्वेनस्य विशेषः यदा सम्बन्धोऽस्यास्तीति मन्दज्वरविशेषी। अयं विषमज्वरः। तथा च सुश्रुतः "प्रलेपकाख्यो विषमः प्रायशः श्लेष्मयोनिषु। ज्वराश्च विषमा सर्वे प्रायः श्लेष्मज योनिषु"।

विषमनयन पु० विषमाणि अयुग्मानि त्रीणि नयनान्यस्य। त्रिनेत्रे त्रिये। विषमनेत्रादयोऽप्यत्र।

विषमर्दनी स्त्री विषं मृद्यतेऽनया मृद्-ल्युट् ङीप्। मन्यनाङ्गुल्याम्। स्वार्थे क। विषमर्दनिका तत्रैव राजनि०।

विषमस्थ त्रि० विषमे उन्नतानते सङ्कटे वा तिष्ठति स्था-क। १उपद्रवप्राप्ते २सङ्कटस्थे ३उन्नतानतदेशस्थे च।